

AAGE HAUKEN

MED PAULUS I
ITALIA

Til alle jeg har guidet i Den evige stad

Copyright: © St. Olav forlag 2015
www.stolavforlag.no

ISBN: 978-82-7024-303-7

Omslagsbilde:

© «Rome Via Appia Antica 13-01-2011 13-21-18» by Paul Hermans – Own work.
Licensed under CC BY-SA 3.0 via Wikimedia Commons
https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Rome_Via_Appia_Antica_13-01-2011_13-21-18.JPG

Design og ombrekking: Peter Bjerke
Satt med Minion Pro 11/13,2
Papir: 70 gr Creamy
Trykk: Inprint, Latvia

Forfatteren har mottatt støtte fra Det faglitterære fond.

AV SAMME FORFATTER

På St. Olav forlag:

Biskop og martyr, 1994
Moderne kirkefedre, 1995
Den guddommelige åpenbaring, 1996
Roma og de første kristne, 1998
Om det katolske, 1999
Med Paulus i Hellas, 2000
Teologi for det tredje årtusen, 2001
På sporet av de første kristne, 2012
Med Paulus i Tyrkia, 2013
Fra ørken til paradiset – gamle klostre i Egypt, 2014

På andre forlag:

Teologene som skapte Det gamle testamente, Gyldendal 1980
Myten om Jesus – eller teologene som skapte Det nye testamente, Gyldendal 1983
Keiser, stattholder og galileer, Aventura 1986
Det underjordiske Roma – på kryss og tvers i byen under byen, Aschehoug 2008
I skyggen av Vesuv. Romerske hemmeligheter i Napoligulfen, Aschehoug 2009
Hellas fra sør til nord, Spartacus 2014

Nettpublikasjoner (aage-hauken.com)

Teologiske skrifter bd. I («Teologi og dyr»), Oslo 2003
Teologiske skrifter bd. II («Teologiske smuler»), Oslo 2004
The Greek Vocabulary of the Roman Imperial Cult and The New Testament, Doctoral
Dissertation, Roma 1992

AAGE HAUKEN

MED PAULUS I
ITALIA

INNHOLD

FORORD	9
KRONOLOGI	11
INNLEDNING	13
1. PAULUS I FANGENSKAP	24
2. REISEN TIL ITALIA	52
3. MAGNA GRAECIA	72
4. ALLE VEIER FØRER TIL ROM	98
5. ROMA FØR BRANNEN	112
6. MELLOMAKT RUNDT MIDDELHAVET	146
7. ROMA EFTER BRANNEN	156
EFTERORD	181
LITTERATUR	183

ITALIA

Adriaterhavet

KORSIKA

Roma

Ostia

Tres Tabernac

Tarracina

Napolibukten

Amalfikysten

Golfo di Salerno

Nola

Vesuv

Herculaneum

Pompeii

Sorrentum

Brundisium

SARDINIA

Det tyrrenske hav

Calabria

Messina-stredet

Rhegium

SICILIA

Syracusa

MALTA

FORORD

A følge Paulus på hans reiser i middelhavsverdenen behøver ikke lenger være forbeholdt spesialister som klassikere og teologer. Kommunikasjoner og ferieliv muliggjør at vi alle kan forflytte oss til bibelske trakter og bli oppdagelsesreisende i vår egen rett. Utstyrt med litt faglitteratur kan sydenreisen gi oss berøring med de første kristnes verden. For ferielystne nordboere trår stadig på hellig grunn, de reiser på flere plan samtidig, kanskje uten å være klar over dette selv.

I dag faller det naturlig å bruke moderne landegrenser som innfallsport til de gamles verden. Paulus reiste gjennom land vi kjenner som Palestina/Israel, Syria, Jordan, Tyrkia, Kypros, Hellas, Malta, Italia, kanskje også Spania. Og i kapitlene som følger, skal vi bli med ham på en reise som fører oss fra Jerusalem og til Roma, via Tyrkia, Hellas og Malta. Det er en kulturreise som venter oss, men også en pilegrimsferd.

Vi skal til Italia, men på en litt annerledes måte enn vi pleier på vanlige Italia-reiser. Vi skal ferdes i Paulus' fotspor, med evangelisten Lukas som guide, skjønt vi får også bruk for å konsultere apostelens egne brev, de som er førstehåndskilde. I tillegg til evangeliet skrev Lukas også en bok om apostelens liv (Apostlenes Gjerninger), og denne blir vår Blue Guide. Vi kommer ikke med fly nord-

fra, men med båt sydfra, etter å ha krysset middelhavet på tvers. Vi er ikke passasjerer på et stort og moderne skip, men overlevende fra et havari. Vår helt i denne beretningen er ikke ferierende, men fange, på vei til den keiserlige domstolen i Roma.

Dette er min tredje bok om Paulus.

Jeg har tidligere utgitt *Med Paulus i Hellas* (St. Olav Forlag 2000) og *Med Paulus i Tyrkia* (St. Olav forlag 2012). Som alltid har selvsyn (autopsi) vært et ufravikelig prinsipp i fremstillingen: ingen steder omtales som forfatteren ikke har besøkt. Dette er et viktig poeng i mye antikk historieskrivning, og nevnes hos Lukas i 2,1 (øyenvitneberetninger). Å skrive om Paulus uten å ha oppsøkt hans verden er fåfengt, derfor er så mye av faglitteraturen om denne apostelen uinteressant lesning. Kulturhistorie er en håndfast materie, vil det vise seg, full av overraskelser og uløste problemer, så også i tilfellet Paulus fra Tarsos. Vi lover ikke nye svar på våre mange spørsmål underveis, vi prøver heller å stille de riktige spørsmålene og la omstendighetene tale for seg.

Boken er egentlig en kommentar til to kapitler i Apostelgjeringene – kapittel 27 og 28 – men vi tar med historien som er opptakten til fangenskapet og reisen til Italia. Denne etappen av Paulus' liv har vi ikke belegg for fra annet hold, selv ikke fra apostelens egne brev. Men vi kjenner stedene godt fra litterære og arkeologiske kilder, for vi befinner oss på klassisk grunn.

Igjen har jeg benyttet Erik Gunnes' oversettelse av Det nye testamente, men forbedret denne der det måtte kreves. Et ord til eventuelle lesere: Ingen spesielle forkunnskaper kreves – kun litt leselyst og en god porsjon reiseglede.

Voss 2015

Aage Hauken

KRONOLOGI

Her tar vi bare med det som er relevant for første og siste etappe av apostelens liv. En definitiv kronologi er ennå ikke etablert, til det trenger vi mer informasjon. Tabellen nedenfor er følgelig å forstå som et forsøk.

I) BEGYNNELSEN

Fødsel	ca. 6–10 e.Kr.
Oppvekst i Tarsos	6–26
Studier i Jerusalem	26–33
Jesu død	30 eller 33
Stefanus' stening	33
Omvendelse	33
Opphold i Arabia	34–35
Damaskus	34–37
Jerusalem (første gang).....	37

I) SLUTTEN

Til Jerusalem	våren 56
I Jerusalem og Caesarea	57–59
Reisen til Roma	september 59–våren 60
I Roma	våren 60–våren 62
Spania	sommeren 62?
Illyria.....	64–66?
Reise i Egeerhavet	66–67?
Martyrium i Roma	67?

INNLEDNING

om å reise med Paulus

Vær ved godt mot!

*Som du har vidnet om meg i Jerusalem,
skal du også vidne i Roma.*

(Apostlenes Gjerninger 23,11)

Beretningen om Paulus og Italia er en reise fra periferi til sentrum, fra jødedom til hedendom, fra provinshovedstad til rikshovedstad. Men denne reisen foregår på flere plan samtidig, noe som vil prege vår beretning. For det nytestamentlige drama utspiller seg mot en bakgrunn som er det antikke samfunn og antikk historie.

La oss se hva dette innebærer i praksis.

Apostelens publikum utgjør et speilbilde av det første århundres mennesker. Vi møter jøder og kristne, grekere og romere. Vi beveger oss i synagoger og huskirker, på gater og torg, i små og større byer, til lands og til vanns. Vi gjenkjenner stedene fra det antikke middelhavskartet, vi gjenkjenner også noen navn fra verdenshistorien. Vi kan identifisere mange detaljer, og glede oss over mye ny informasjon. Den historiske rammen er godt kjent.

Fremfor alt reiser vi i et åpent landskap – Paulus' verden kjente ikke landegrenser. Den var i sin helhet del av romerriket, *impe-rium romanum*, og nøt godt av den fred som rådet i keisertiden, *pax romana*. Det var ikke lenger borgerkrig, sjørøverne var alle døde eller fordrevet, riksgrensene var trygge, byene var i vekst og trengte ikke murer. Bad og teatre dukket opp som paddehatter riket over, slik vi kan se det i Pompeii og Herculaneum, eller i

Efesos og Pergamon. Kulturen blomstret, noe monumentalkunsten, malerier og skulpturer vitner om. Biblioteker ble reist i alle større byer. Romerriket ble under keisertiden en trygg og frodig hage, og det annet århundre ble av opplysningstidens største historiker – Edward Gibbon – beskrevet som den lykkeligste tid i menneskehetens historie.

Men blomstret gjorde også ukulturen. For romerriket ble tømt for store villdyr som måtte sette livet til i arenaen, som folkeforlystelse eller til bruk ved henrettelser. Gladiatorkamper ble mer og mer populære, og der det var mangel på ekte gladiatører, brukte man kanskje dødsdømte fanger i stedet. Dessuten drev de og tømte naturen for mange viktige ressurser: verdifulle metaller og stensorter, for ikke å snakke om trær av mange slag (de plantet aldri ny skog).

Bak fasaden finner vi også andre forhold som forskrekker oss.

Forventet levealder var ikke så svært høy; var du over førti, kunne du regne deg som overlevende. Byenes sanitære forhold var utålelige etter moderne standard å regne, til gjengjeld ble det badet i stor stil. Underernæring og feilernæring preget mange, det har benrester fra mange land fortalt oss. Forskjellen på rike og fattige var enorm og helt uakseptabel i våre øyne. Barnedødeligheten var stor, dessuten ble pikebarn gjerne satt ut, så folketallet kom til å synke gjennom hele romerrikets historie. Skilsmisseprosenten var nesten like høy som i Norge i dag. Få kunne både lese og skrive, skjønt de fleste kunne lese. De som hersket, var alltid de rikeste. Høyere utdanning var forbeholdt de få, men vanlig skolegang var innenfor alles rekkevidde, i hvert fall i byene.

Sykehus var vanlig nok, men legene var dyre. Naturmedisin var alt der var. Kosten var kalorifattig. Sukker i vår form kjente de ikke, så tannhelsen var bedre enn det vi er vant til. Te, kaffe, sitrusfrukter og mye som vi tar for gitt, var ukjente størrelser. Til gjengjeld spiste de lite kjøtt, mest korn og fisk, samt mye frukt og

grønnsaker. Vi leser oss til alt dette på veggmaleriene i Pompeii og Efesos, men vet det også fra litteraturen.

De gamle var kortvokste i sammenligning med oss, noe rustninger og våpen vitner om. Italienerne var heller ikke blitt mørke og «nordafrikanske» ennå: De var lysere i huden og håret, og vi vet at mange av dem hadde blå øyne.

Samtidig kan antikken virke forbausende moderne.

Tenker vi på det statlige postvesen og på bankvesenet, hevder de seg godt med dagens standard. Brannvesen finner vi i de store byene. Politi eksisterte ikke: Du måtte selv bringe din motstander for retten og besørge vitner og bevis. Rettsvesenet var solid nok såfremt man fikk det til å fungere, for praksis varierte sterkt og avhang av den enkelte magistrat til en foruroligende grad. Straffene var forskjellige fra dem vi kjenner i dag, for fengselet var et fangehull for dem som ventet på å få sin sak for retten, eller som skulle henrettes. Verre enn døden var den straff å bli utvist fra riket og overlatt til fremmede folks luner. Gruver og galeier var en langsom form for dødsstraff. Leker og festivaler var dessuten en god anledning til å henrette folk, her fikk alle og enhver se hva som ventet dem som ikke fulgte spillereglene.

En annen side ved samfunnet slår oss også som umenneskelig: slaveriet. Det var en realitet hele antikken igjennom og langt inn i vår egen verden. Selv i kristen tid fortsatte denne institusjonen, som også dyrekampene gjorde det. En annen anomali i republikkens og de klassiske bystatenes tid var at kvinner ikke hadde stemmerett, desto mer innflytelse hadde de innenfor hjemmets fire vegger.

De gamle, som vi kaller dem, reiste ikke så trygt til sjøs som til lands, følgelig foretrakk de sistnevnte løsning. Middelhavet er fullt av skipsvrak som takket være ny arkeologi kan gi oss verdifulle gløtt av livet til sjøs langs de viktigste handelsrutene. Men de reiste meget, de som hadde tid og råd til det, og det var det bare den øverste del av samfunnspyramiden som gjorde.

Som imperium betraktet var romerriket svært variert: fra Skottland til Marokko, fra Gibraltar til Krim. Forskjellene i klima var ekstreme. Det samme gjelder geografien: fra ørken til subtropisk vegetasjon. Folketallet vil omkring år 100 e.Kr. ha vært på 50–60 millioner mennesker (men det er i underkant, som beregning betraktet, et slags absolutt minimum). Vi kjenner få, altfor få, av dem alle. Men besøker vi Pompeii og Herculaneum, eller Efesos i Tyrkia, kommer vi dem nærmere inn på livet enn ved å lese om dem i sofakroken. Forfatterne er de vi kjenner best, selvsagt, og gjennom dem blir vi kjent med mange andre, alle de skriver om. Likevel har vi bare noen få prosent av den litteraturen de skapte, for ikke å tale om de mange brevvekslingene som de utga, samt alle memoarene de skrev. Men kunstnerne gir oss også et direkte gløtt av de gamle, skjønt kunstnerne selv oftest er anonyme. Antikkens portrettkunst møter vi også i deres myntvesen, og den er så imponerende at romernes mynter er blitt populære samleobjekter (rike romere samlet selv greske mynter, de var ofte signerte kunstverk av ypperste kvalitet).

De som hersket, var stort sett dyktige byråkrater, med god tilgang til eksperthjelp, det være seg fra jurister eller fra det militære. Keiserne er logisk nok den gruppen vi kjenner best, takket være alle som skrev om dem, men vi har også å gjøre med grupper som embedsmenn, presteskapet, mange slags laug og foreninger, jurister og militære. Korrespondanse som ble utgitt og er bevart i dag, forteller oss mye om menneskene, slik vi for eksempel ser det Cicero og Plinius den yngre.

Demokratiets tid var definitivt forbi da Julius Ceasar ble etterfulgt av Augustus etter noen tid med borgerkrig. I formen var det et slags monarki som styrte, i realiteten var det et militærdiktatur. Men dette var godt kamuflert bak en fasade av religiøse effekter, det guddommelige kongedømmet, slik vi kjenner det fra Aleksander den stores etterfølgere og fra Egypts farao. Keiseren ble en

slags trettende guddom i det olympiske pantheon, og var han det ikke i levende live, så ble han det i hvert fall etter sin død.

Religion var i det hele tatt forskjellig fra i dag, hva både form og innhold angår. Stort sett var stand, status og kjønn avgjørende for den religion man dyrket, for religion var ikke en privatsak slik vi er vant til. Dessuten var private eller hemmelige religiøse foreninger strengt forbudt, av frykt for konspirasjoner og opprør mot myndighetene. Folkeoppløp av enhver art var bannlyst, unntatt når herskerne deltok i festivaler og leker. Disse hadde igjen religiøse overtoner, for samfunnet var dypt forankret i troen på en høyere verden, en som kunne påvirke vår egen, på godt som på ondt.

Et underlig unntak fra religionsreglene utgjorde jødene, som var en religiøs og kulturell minoritet i romerriket. På grunn av deres ferdigheter som bank- og handelsfolk fant man dem overalt, bare en liten del av dem bodde i hjemlandet Palestina. Men mange av dem var frigitte slaver eller fattige innflyttere og fremmedarbeidere, de som levde av manuelt arbeid. Jødene trodde ikke på statens guder, bare på den ene og høyeste Gud. De var svært monogame og satte heller ikke ut barn, noe som førte til at de stadig vokste i tall. De var karitative i sin holdning overfor hverandre og drev sosial velferd overfor sine trengende, noe som gjorde dem til en attraktiv gruppe innenfor storsamfunnet. De hadde strenge matlover og hygieniske skikker, derfor levde de lenger enn andre. De holdt hviledagen hellig og var derfor fritatt for all form for militærtjeneste. De ofret dessuten ikke *til* keiseren, men *for* ham.

Jødene var unektelig det store unntaket i den antikke verden, og de nøt romernes beskyttelse, men pådro seg lett grekernes hat siden disse var kulturelt mer ensrettet.

Rikets hjerte var Roma, antikkens suverent største by.

Her lå ikke bare det administrative sentrum, men hit kom folk fra hele riket for å søke arbeid eller jakte på eventyr. Mangfoldigheten i Roma sammenlignes ofte med moderne hovedsteder

som London og Paris, mens vi i virkeligheten må til Calcutta eller Bangladesh for å finne noe som ligner. Det er innflyttingen som gjør Roma til millionby i keisertiden, ikke befolkningstilveksten. Og byen er en eneste stor fabrikk, nøye administrert, med politi og brannvesen, inndelt i regioner, strøk og kvartaler. Man bor i høyden, i høyblokker, disse er store leiegårder som preget bybildet unntatt i visse villastrøk der de kondisjonerte holdt til.

Men Roma kunne ikke forsørge seg selv, og måtte leve av imperiet. Matforsyninger utenfra blir avgjørende, særlig korn, men også vin og olje. Dette gjaldt andre bruks- og nytteartikler, for ikke å tale om luksusvarer og kunst (et besøk i havnebyen Ostia er nok til å åpne våre øyne for all importen, den kom fra de forskjellige verdenshjørner). Alle veier førte derfor til Roma, ja, for byen var verdens største konsumator, en trussel for dyr og miljø, en storforbruker av slaver og fanger (i virkeligheten førte veiene *fra* Roma og ut gjennom hele verdensriket).

Keisertidens Roma er kort sagt et av antikkens mest fascinerende fenomener, en millionby lenge før den industrielle revolusjon og storbyene, unik i en antikk sammenheng. Byen utgjorde en blanding av raser, kulturer og tungemål – Roma var et imperium i miniatyr. Gresk fungerte som internasjonalt folkesprog, lik engelsk i dag, latin ble bare brukt av italienerne. Byen vokser stadig, og det gjør også behovet for mat og drikke, ikke minst vann, samt underholdning. Administrasjonen har vanskelig for å holde tritt med utviklingen. Livet levdes kort og intet.

Slik var den verden vi skal besøke.

La oss bli kjent med Paulus før vi tar fatt på selve reisen og oppholdet i Roma. Hans liv illustrerer godt den verden han hører hjemme i.

Det begynte i Tyrkia, i Tarsos i Kilikia, der hans familie var havnet, sikkert som resultat av kriger i hjemlandet Palestina (de kan ha kommet dit som slaver i utgangspunktet). Oppvekst og skole-

gang fant sted i denne viktige byen, som var viden kjent for sine høyskoler og deres mange lærere. Men apostelen hadde neppe det vi kaller universitetsutdannelse.

Utdannelsen fortsatte imidlertid i Jerusalem, med studier i teologi, under en lærd mester ved navn Gamaliel. Så ble den rettroende og nidkjære unge mann grepet av hat til de kristne, en forholdsvis ny religiøs bevegelse innenfor en jødedom som allerede var fragmentert til overmål. Dette nye tilskuddet provoserte frem det verste i den unge fariseeren, og i fanatisme dro han rundt og halte dem for domstolene, ifølge Lukas. Hans iver for fedrenes tro førte ham helt til Damaskus i jakten på de kristne. Men der møtte han veggen. Livet stanset opp for den unge fanatiker.

Han må ha kjent deres tro, den han hatet, for nå blir han innhentet av nettopp denne. Han hadde hele tiden kjempet imot noe han egentlig var tiltrukket av, og i Damaskus ble han døpt, til alles forbauselse. Så vendte han tilbake til Tarsos etter en tenkepause i Arabia, et område som er knyttet til navnet nabateerne og moderne turistmål som Petra, men mulighetene er mange.

Fra Tarsos blir han hentet til Antiokia ved Orontes av de kristne der.

Så bærer det frem og tilbake i stigende tempo.

Først følger et gjensyn med Jerusalem. Dette blir en helt anonym affære: Den tidligere motstanderen tør ikke stå frem for de kristne og fortelle om sin omvendelse. I stedet møter han lederne deres og drar rett tilbake til menigheten i Antiokia, hvor han vet han er blitt akseptert. Men de har mer enn akseptert ham: De ser at bak denne nyomvendte skjuler det seg langt mer enn fanatisme og forhastet iver. Følgelig sender de ham på oppdrag til Kypros sammen med en kjent og kjær kypriot i menigheten, en mann ved navn Barnabas.

Efter et vellykket misjonstokt i Salamis og på Pafos drar de to til Pamfylia, til Perge. Men her blir ikke oppholdet langvarig, for Paulus blir syk – mest sannsynlig av malaria. For å komme bort

fra den hete og fuktige kysten må de opp i fjellene. Slik havner de i Galatia, helt syd i provinsen, i Antiokia ved Pisidia. Der må Paulus ha kommet seg, for ferden går videre til Lystra, Ikonium og Derbe, som ligger på det anatoliske platå, skjønt ikke så langt fra fjellene som skiller innlandet fra kysten. Ferden tilbake til Antiokia følger samme rute, men i omvendt orden.

Menigheten hjemme i Antiokia er så fornøyd med resultatet av denne første misjonsreisen at de sender ham ut på en til, denne gang i følge med Silas.

Først bærer det gjennom de kilikiske portene, opp i høylandet, til menighetene han hadde grunnlagt der. Derbe, Lystra og Ikonium blir styrket og utbygget i sin menighetsstruktur før ferden går videre til den rike og frodige provinsen Asia. Her blir han ikke lenge, for noen kommer fra Makedonia og henter ham i Alexandria Troas, den store havnebyen ved Dardanellene.

Så følger vi ham til Kavala, Filippi, Tessalonika, Veria, Athen og Korint før det bærer hjem igjen til Antiokia via viktige byer i Lilleasia, særlig Efesos.

Neste gang han legger ut på misjonsreise fra Antiokia, er det gjennom de kilikiske portene og opp i Galatia, men nord for byene han tidligere har virket i. Om det er Ankara, Gordion eller Pessinus han drar gjennom, vet vi ikke. Dernest går ferden til Troas igjen, over til Makedonia og ned til Attika, for så å ta samme ruten tilbake. Fra Troas drar han til Assos, dernest til Milet, så til Patara og derfra til Fønikia og Palestina.

Tilbake i Jerusalem går det galt, og han havner i fangenskap. Det er dette som til sist fører ham til Italia og Roma.

Slik ser reisene ut dersom vi følger Lukas' beskrivelse i Apostlenes Gjerninger, et program selv moderne globetrottere kan misunne ham. Selvsagt er han ikke i bevegelse hele tiden, tvert imot er det meste av hans tid som misjonær tilbragt på større steder. Vi vil derfor forsøke å beskrive begge aspekter, reiser som opphold.

Holder vi oss til Paulus' brev, som er primærkilden, klarer vi ikke å rekonstruere alle reisene, selv om mange av stedene vi har nevnt, går igjen i korrespondansen med menighetene. Han holder seg dessuten til byene, landsbyene er ikke hans misjonsmark, og vi hører aldri at han tar inn på gårdene. Men Lukas gir oss en sammenhengende fortelling som bringer ham rundt det meste av Middelhavets østlige kyster. Dessuten kan han ha gjort reiser og avstikkere som Lukas ikke har fått med seg. Reisene mellom de to opphold i Roma, de vi ikke klarer å rekonstruere, kan ha vært like omfattende som de tidligere.

Å følge Paulus er med andre ord en odysseé som gjør oss kjent med store deler av det antikke verdenskartet. Vi kan fortsatt glede oss over naturskjønnheten og variasjonen i strøk som disse, men kulturen som møtte ham overalt, ligger i ruiner, og den var mer ensartet enn landskapet. For å sette oss inn i hva han opplevde i byene, må vi derfor studere antikkens bykultur, særlig i Antiokia og Roma, universitetsbyen Athen, religiøse steder som Efesos og Jerusalem, handelsbyer som Tessalonika og Korint. Like viktig er det å forstå hedendommen som praksis, ikke bare som program. Restene av templer og teatre møter øyet overalt, men de makter ikke å si oss hva de representerte på apostelens tid. Vi har et fjernt og romantisk forhold til hedendommen, noe som var umulig for jøder og kristne, de var omgitt av den på alle kanter.

Paulus er selv kosmopolitt.

Han har dobbelt borgerskap: borger av byen Tarsos og romersk statsborgerskap. Han er først jøde av fariseisk legning, så kristen. Han taler flere sprog: gresk, arameisk, kanskje også litt latin. Han er universalist i sine anskuelser, for det han bringer med seg, er et budskap som makter å forene og binde sammen grupper som ellers fungerte atskilt fra hverandre. For ifølge ham selv gis det ikke lenger jøde eller hellener, greker eller barbar, slave eller fri, fattig eller rik, kvinne eller mann. Det han søker å forklare alle, er at menneskeheten fra nå av har en enestående anledning til å forsones og

forenes innad som oppad. Han er i vesentlig grad med på å forberede en overgang til senantikken, til kristen keisertid. Og til denne oppgaven får han stor hjelp fra nettopp det romerske riket og dets fredstilstand, kalt *pax romana*. Denne gjør det mulig for ham å reise hvor han vil og tale til folk på et sprog alle forstår. Jødedommen forberedte selvsagt grunnen for alt dette, men i seg selv maktet den ikke å fornye antikken, til det var den for eksklusiv.

Slik møter vi apostelen som en typisk og utypisk jøde, en like typisk og utypisk kristen, en enda mer typisk og utypisk romersk borger. Det samfunnet han nyter godt av i sin gjerning, øver han gjengjeld med sitt budskap om enhet mellom alle mennesker. Selv faller han som offer for dette programmet til sist.

Å reise med Paulus blir derfor å oppleve antikken i forvandlingens tegn. Det nye og det gamle sameksisterer ikke uten friksjoner, av og til ser vi den gamle orden forsvare seg mot den nye. Av og til blir representantene for den nye verdensorden utålmodige og verdensleie, av og til må de bøte med livet.

I vår tid er det blitt uproblematisk å følge ham på disse reisene. Distansene er blitt korte, og der han måtte gå i uker, kanskje måneder, kommer vi raskt frem. En ulempe er selvsagt at vi flyr der han seilte. For enkelte distansers vedkommende er det sterkt å anbefale å ta turen til fots fremfor å bruke bil eller buss. De gamle veiene er et kapittel for seg. De ligger der fortsatt, og det er fullt mulig å følge den ruten han fulgte, men det kan bare anbefales de eventyrlystne.

Å reise med Paulus i Italia er langt fra så omfattende som det var i Tyrkia og Hellas. Men reisen fra Syrakus til Roma har mer dramatiske overtoner enn de tidligere etappene. Dessuten er Italia et litt annerledes landskap. Vi beveger oss fra den greske verden i syd til den latinske i Mellom-Italia. Rikshovedstaden ved Tiberen har heller ingen parallell i andre deler av riket.

*Han så Paulus komme gående,
en mann liten av vekst,
skallet og hjulbent,
i god fysisk form,
med øyenbryn som møttes
og en krokete nese,
meget vennlig å se til.*

(Paulus' og Theklas akter 3,1)

Vi har bare denne ene beskrivelse av ham fra antikken, fra de apokryfe Paulusaktene, men vi gjenkjenner den straks fra ikonografien på utallige fresker, mosaikker og ikoner.

Han må ha hatt atskillig stamina, denne Paulus, både fysisk og psykisk, og kunne sikkert ha blitt en gammel mann dersom romerne ikke hadde satt en stopper for hans gjerning. Samtidig forteller han om sykdom, noe Lukas aldri nevner (det er tale om både kroniske og forbigående lidelser). Heller ikke fremstiller han sin helt fullt så uheldig som Paulus selv gjør det.

*Hårdere enn de har jeg slitt,
oftere enn de har jeg sittet i fengsel,
utallige er de slag jeg har fått,
mangen gang har jeg vært i dødsfare.
Av jødene har jeg fem ganger fått
de «førti slag på ett nær»,
tre ganger er jeg blitt pisket,
en gang stenet,
tre ganger har jeg lidd skipbrudd, og
en gang drev jeg et helt døgn
omkring på åpne havet!*

(2 Kor 11,23–25; sml. 2 Kor 6,5ff.)

KAPITTEL 1

**PAULUS
I FANGENSKAP**

Vår reise med Paulus til Roma begynner faktisk i Jerusalem, og dette er ikke så underlig som det først kan synes.

For på flere måter kan det være riktig å lese hele apostelens liv som en reise fra øst til vest, fra jødedommens morsliv og til hjertet av hedendommen, fra periferi til sentrum i verdslig forstand. Dette er noe Lukas selv understreker.

Alt Paulus har gjort hittil, fortoner seg med ett som en eneste lang forberedelse til møtet med Roma, og møtet med jøder og kristne der. Et slikt møte hadde vært planlagt lenge, det vet vi fra brevet han tidligere hadde skrevet til romerne fra Korint.

Og nå er tiden inne.

Men det skyldtes ikke misjonsiver eller gode kontakter i Italia. Han kommer til Roma i lenker, som fange, én av flere i en fangetransport fra den keiserlige provins Judea til rikshovedstaden.

Ett er sikkert: Det var ikke slik han hadde tenkt seg ankomsten til Tiberstaden. Da Tertius bragte brevet hans til de kristne i Roma, var det i et forsøk på å introdusere de to for hverandre. Når så endelig skjer, blir det på en annerledes måte enn forutsett – helt annerledes.

*Paulus bestemte seg ... for å reise gjennom
Makedonia og Akaia,
med Jerusalem som endelig mål.
«Og når jeg har vært der,» sa han,
«må jeg også besøke Roma.»*
(Apg 19,21)

A følge Paulus i Italia er å følge ham gjennom et langt fangenskap. Denne etappen skiller seg derfor ut fra de tidligere reisene. Dessuten er det ikke tale om en misjonsreise av den gamle typen, for han grunnlegger ikke menigheter i Italia, de eksisterte fra før, også i Roma. Det er derfor en annen Paulus vi følger enn den vi møtte i Hellas og i Tyrkia. Han er blitt eldre, han er langt mer prøvet, han er fratatt friheten. Likevel er han den samme.

Han levde, og reiste, i fangenskap under dette første Italiabesøket. Dette gjorde han som følge av besøket i Jerusalem. Derfor blir vi nødt til å bli med ham på denne innledende etappen, for bedre å kunne skjønne reisen til Roma og oppholdet der. Jerusalem kjente han godt fra før.

*Helt fra ungdommen av
har jeg levd blant mitt folk i Jerusalem.*

(26,4)

Dersom vi går litt bakover i historien og ser på kronologien i Paulus' liv, har han allerede tilbragt mange år i denne tempelbyen. For her har han, ifølge opplysninger fra Lukas, studert teologi.

*Jeg er jøde,
født i Tarsos i Kilikia,
men oppdradd her i byen;
jeg studerte under Gamaliel
og lærte våre fedres lov
i all dens strenghet,
og jeg var like nidkjær i Guds tjeneste
som dere som er her i dag.*

(22,3-4)

Dette fører oss til årene 26–33.

Da studerte Paulus i byen, og skjønt han ikke bekrefter dette i brevene, er det liten grunn til å trekke opplysningen hos Lukas i tvil. Det han derimot bekrefter, er at han har forfulgt de kristne, og da mener han sikkert steningen av diakonen Stefanos (7,58). Hvorvidt Paulus var gift i studietiden og senere ble enkemann, får vi ikke vite, men det kan ikke utelukkes, siden teologistudenter pleide å gifte seg i ung alder; barn hører vi aldri noe om. Jødedommen hadde ikke en sterk tro på sølibatet, men unntak fra regelen fantes.

Som kristen hadde Paulus vært her på korte besøk tidligere, vesentlig for å diskutere med apostlene og Jakob, som ble kalt Herrens bror (15,13). Han hadde da vist seg som en uredt talsmann for en liberal hedningemisjon, noe som ikke falt i alles smak. Men de var kommet til enighet, og Paulus kunne trygt vise seg i byen.

Denne gangen begynner også problemene med spørsmålet om hedninger, det som hadde skapt splittelse i de jødiske koloniene verden over og som hadde gitt Paulus et dårlig rykte. Som misjonnær hadde han konsekvent hevdet at konvertitter fra hedendom-

men ikke måtte gå veien om Moseloven for å bli kristne; han var motstander av prinsippet «jøde først, kristen så». Lukas forteller at han kom med noen kristne fra Caesarea og tok inn hos en viss Mnason fra Kypros, en av disiplene fra den første tiden (21,16).

Egentlig kom han for å bringe penger til de fattige kristne i Judea, penger han hadde samlet inn blant kristne jøder som levde i hedningeland, i diaspora, ikke ulikt den praksis jødene hadde med å betale en årlig skatt til templet; hva som skjer med disse pengene, får vi aldri vite. Selve foranledningen for det fatale besøket i templet var at han skulle ofre og betale for fire kristne jøder som hadde avlagt et nasarittløfte de nå skulle løses fra, slik Loven foreskrev (4 Mos 6,2–12). Dette var Paulus blitt pålagt å gjøre av lederne i Jerusalem som tegn på at han ikke var noen trussel mot jødedommen.

Først går alt bra.

*Paulus tok da mennene med seg,
og dagen efter lot han seg rense
sammen med dem
og begav seg opp i templet
for å anmelde dato for renselsestidens utløp,
da offeret skulle frembæres for hver enkelt av dem.*

(21,26)

Men like før renselsestidens syv dager var omme, er han tilbake i templet (v. 27) – og alt går galt.

Det er like før pinsefesten. Året er 56, og Jerusalem er full av pilegrimer, mange er kommet langveisfra. Og det er nettopp jøder fra Asia som oppdager Paulus i templet og tror han har tatt med seg grekeren Trofimos – fra Efesos – inn dit, siden de har sett dem sammen i byen. De asiatiske jødene det her er tale om, kan være jøder han har provosert under det lange oppholdet i Efesos. Tidspunktet er svært uheldig hva bråk angår, siden folkemengden i

Allerede i mars gjør Vindex, general i Gallia, opprør mot keiseren, skjønt dette snart blir slått ned. Forklaringen er vanligvis å søke i keiserens overdrevne hellenisme og hans familieforhold, særlig mordet på Agrippina, moren. Så følger noe som skulle bli fatalt: Galba, general i Spania, gjør også opprør ved å trekke tilbake sin lojalitet til keiseren. Dette ble begynnelsen på slutten. Så følger pretorianergarden Galbas eksempel i begynnelsen av juni, og som en konklusjon på det hele erklærer senatet ham for en fiende av staten en dag eller to senere.

Den 9. juni flykter han fra Roma sammen med fire tjenere og søker tilflukt i en villa på Via Nomentana. En av tjenerne – Epafroditos – hjelper ham å begå selvmord, akkurat i tide før ryttere fra Roma ankommer. Det ble hans eldste kjærlighet, Akte, som begravde ham i familiegraven på Pincio, i en porfyrarkofag med et marmoralter omgitt av en balustrade. Nero ble 30 år gammel.

Eftertiden har gitt ham et vekslende eftermæle. Den kirkehistoriske tradisjon har sett Nero som utelukkende ond eller gal, mens moderne forskere har søkt etter en psykologisk forklaring på hvorfor alt gikk galt.

Han mistet tidlig sin far, som ble myrdet av Caligula. Han hadde en svært dominerende mor og like dominerende formyndere. Hans kjærlighetsliv var like tragisk, for han fikk aldri ekte den han elsket (Akte). Alt dette gjør ham uskicket til den tradisjonelle keiserrollen, og han står tilbake som en tragisk skikkelse. Av natur var han godhjertet, begavet og fredelig. Men han blir rå etter som han mer og mer blir del av en rå verden. De som unnskylder ham, beskriver ham gjerne som svak og umoden, men han gjorde den store feil å kvitte seg med alle som kunne ha hjulpet ham. Så trekker han seg inn i sin egen verden, som var kunsten, mens alt ytre går fra galt til verre.

Mange har trukket en parallell med kong Ludwig II av Bayern.

EFTERORD

Vi har gjennom tre forskjellige bøker fulgt Paulus gjennom mange antikke land: Hellas – Tyrkia – Italia.

Hensikten med denne trilogien har vært å gjøre leserne kjent med den antikke verden og med Paulus selv. De av oss som liker å reise på disse trakter – og vi er mange – vil lett kunne kjenne seg igjen fra beretningene i Det nye testamente, særlig hos Lukas. Hva reiser i Italia angår, er det viktig å ta med Paulus. Slik blir vi bedre introdusert for den sydligste delen av landet: fra Syrakus på Sicilia til den eventyrlig rike arkeologiske sonen som er Napolibukten. Her foreligger et annet arbeide fra min hånd, som kan gjøre det lettere å bli fortrolig med Napolis omverden (*Romerske hemmeligheter i Napoligulfen*, Aschehoug 2009); reisen fra Syrakus til Roma er også omtalt i min *På sporet av de første kristne* (St. Olav 2012).

Roma er målet for ferden, et mål jeg har omtalt i *Roma og de første kristne* (St. Olav 1998), i *Det underjordiske Roma* (Aschehoug 2008) og i *På sporet av de første kristne*. Men denne gangen gir vi oss bedre tid og ser litt nøyere på hva som ventet Paulus i rikshovedstaden. Vi kjenner byen temmelig godt i denne perioden og har mange holdepunkter å knytte vår beretning til. Men hver gang vi besøker Roma på ny, venter det oss nye oppdagelser og nye

steder. Så også i foreliggende arbeide. Byen er uuttømmelig hva minner fra antikken angår – derfor det kjente uttrykket *A Roma una vita non basta* (i Roma er det ikke nok med ett liv).

Selvsagt er det mye vi ikke vet om Paulus' opphold i Byen. For eksempel: Er det tale om ett eller flere besøk? Hvor bodde og arbeidet han? Hva slags forhold hadde han til de andre kristne grupperingene i på stedet? I tilfellet Roma blir ofte vår leting og våre undersøkelser et mål i seg selv. Byen er så rik på fortidsminner at det å bevege seg i disse er i seg selv oppholdet verd. Men det er Paulus vi ser etter, ikke byen som sådan, og hans skygge kan vi se her og der, uten at vi ser ham direkte.

Å reise på denne måten – i selskap med en av antikkens egne – er en grei måte å bli introdusert for det gamle landskapet på. I dag er her langt mer fremkommelig enn tilfellet var for to tusen år siden. Kommunikasjonene er de beste, vi overnatter trygt og komfortabelt, og så videre. Forskjellen er selvsagt Roma, som på Paulus' tid ville ha lignet mer på Bangladesh og Calcutta enn på en moderne metropol. Likevel ligger store deler av den gamle byen der, under våre føtter eller opp i dagen. Vi kan den dag i dag se mye som Paulus så, ikke minst fra keiser Neros tid.

LITTERATUR

1) ANTIKKE FORFATTERE

Utgaver av greske og latinske klassikere er å finne i *The Loeb Classical Library*, med oversettelse. *Penguin Classics* vil gi en lett tilgjengelig oversettelse av alle de viktige tekstene. Tacitus' Årbøker og Suetons keiserbiografier foreligger i norsk oversettelse i Thorleif Dahls kulturbibliotek. Det gjør også Josefus' Den jødiske krig.

Av oppslagsverk kan fremheves *The Oxford Classical Dictionary* og *Der Kleine Pauly* (*Lexikon der Antike in fünf Banden*).

2) MODERNE FORFATTERE: PAULUS OG DET NYE TESTAMENTE

G.M.G. Barclay: *Jews in the Mediterranean Diaspora*, Berkeley 1996

J.K. Barrett: *The New Testament Background. Selected Documents*, London 1956

G. Bornkamm: *Paulus*, no. overs. Oslo 1977

V. Branick: *The House Church in the Writings of Paul*, Wilmington 1989

G.B. Caird: *Paul's letters from Prison*, Oxford 1976

A. Deissmann: *St. Paul – A Study in Social and Religious History*, eng. overs. London 1912

G.S. Duncan: *St. Paul's Ephesian Ministry*, London 1929

A. Edersheim: *The Temple – its Ministry and Services as they were at the time of Christ*, Grand Rapids 1910

U. Fasola: *Pietro e Paolo a Roma*, Roma 1980

E. Ferguson: *Backgrounds of Early Christianity*, Michigans 1987

J. Fitzmyer: *The Acts of the Apostles, The Anchor Bible*, New York 1998

F.J. Foakes Jackson and Kirsopp Lake: *The Beginnings of Christianity, part I: The Acts of the Apostles, I-V*, London 1920–1933

M. Grant: *Saint Paul*, London 1976

- E. Gruen: *Diaspora Jews amidst Greek and Romans*, Harvard 2003
- A. Hauken: *Roma og de første kristne*, Oslo 1998
- C.J. Hemer: *The Book of Acts in the Setting of Hellenistic History*, Tubingen 1989
- R.F. Hock: *The Social Context of Paul's Ministry, Tentmaking and Apostelship*, Philadelphia 1980
- J.L. Houlden: *Paul's Letters from Prison*, Harmondsworth 1970
- H.C. Kee: *Christian Origins in Sociological Perspective*, London 1980
- P. Lampe: *Christians at Rome in the first two Centuries*, eng. overs. London 2003
- H.J. Leon: *The Jews of Ancient Rome*, rev. utg. Massachusetts 1960
- A.J. Malherbe: *Paul and the Popular Philosophers*, Minneapolis 1989
- W.A. Meeks: *The First Urban Christians – the Social World of the Apostle Paul*, New Haven 1983
- R. Meiggs: *Roman Ostia*, 2. utg. Oxford 1973
- F. Millar and G. Vermes: *The New Shurer I–III*, Oxford 1973–87
- J. Murphy-O'Connor: *The Holy Land*, 3. utg. Oxford 1992
- J. Murphy-O'Connor: *Paul – A Critical Life*, Oxford 1996
- S. Perowne: *The Journeys of St. Paul*, London 1973
- S.B. Platner and T. Ashby: *A Topographical Dictionary of Ancient Rome*, Oxford 1929
- R.B. Rackham: *The Acts of the Apostles*, 4. utg. London 1908
- W.M. Ramsay: *St. Paul the Traveler and the Roman Citizen*, London 1987
- B. Rapske: *Paul in Roman Custody (The Book of Acts in its First Century Setting, vol. 3)*, Grand Rapids 1994
- D.W. Roller: *The Building Program of Herod the Great*, London 1998
- E.P. Sanders: *Paul*, Oxford 1991
- James Smith of Jordanhill: *The Shipwreck of St. Paul*, 4. utg. London 1980
- K. Stendahl: *Paul Among Jews and Gentiles*, London 1977
- R. Wallace and W.W. Williams: *The Three Worlds of Paul of Tarsos*, London 1998

3) MODERNE FORFATTERE: GENERELL BAKGRUNN

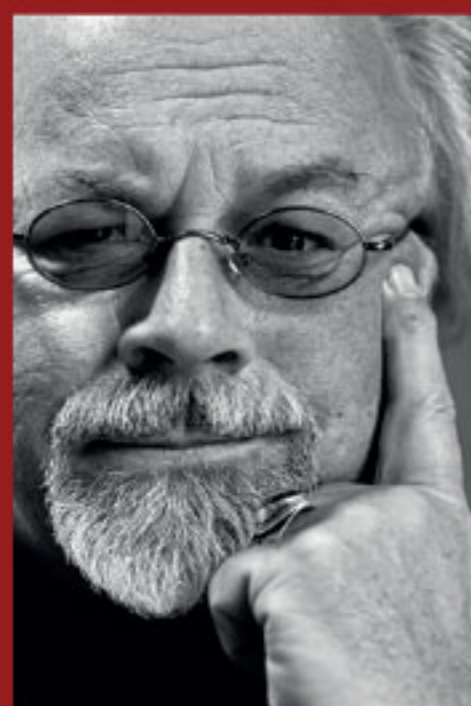
- A.A. Barrett: *Agrippina*, London 1996
- R. Auguet: *Cruelty and Civilization – the Roman Games*, eng. overs. 1972
- M. Antonietta Lozzi Bonaventura: *A piede nella Roma Christiana*, Roma 1995
- J. Carcopino: *Daily Life in Ancient Rome*, eng. overs. Harmondsworth 1956
- L. Casson: *Ships and Seamanship in the Ancient World*, Baltimore 1971
- L. Casson: *Travel in the Ancient World*, Baltimore 1974
- L. Casson: *Everyday Life in Ancient Rome*, 2. utg. Baltimore 1998
- A. Claridge o.a.: *Rome – Oxford Archeological Guides*, Oxford 1998
- J. Coulson, H. Dodge (utg.): *Ancient Rome – the Archeology of the Eternal City*, Oxford 2000
- J. Curran: *Pagan City and Christian Capital – Rome in the Fourth Century*, Oxford 2000
- K.P. Donfried, P. Richardson: *Judaism and Christianity in 1. Century Rome*, Cambridge 1998
- M. Goodman: *The Ruling Class of Judaea*, Cambridge 1987
- M. Grant: *The Visible Past – An Archeological Reinterpretation of Ancient History*, New York 1990
- M.T. Griffin: *Nero – the End of a Dynasty*, London 1984
- P.A. Harland: *Associations, Synagogues and Congregations*, Minneapolis 2003
- K.G. Holum, R.L. Hohlfelder: *King Herod's Dream – Caesarea on the Sea*, London 1988
- D. Jones: *The Bankers of Puteoli*, Stroud 2006
- F. Millar: *The Roman Near East 31 BC – AD 337*, Harvard 1993
- E. Netzer: *Die Paläste der Hasmonaer und Herodes des Grosses*, Mainz am Rhein 1999
- G. Rickman: *The Corn Supply of Ancient Rome*, Oxford 1980
- O.F. Robinson: *Ancient Rome. City Planning and Administration*, London 1992
- M. Sartre: *The Middel East under Rome*, Harvard 2005
- A.N. Sherwin-White: *Roman Society and Roman Law in the New Teastament*, Oxford 1963

A.N. Sherwin-White: *The Roman Citizenship*, 2. utg. Oxford 1973
R.A. Straccioli: *Guida di Roma Antica*, Milano 1986
Th. Wiedemann: *Emperors and Gladiators*, London 1992

Med *Paulus i Italia* introduserer oss for den sydligste delen av Italia: fra Syrakus på Sicilia til den eventyrlig rike arkeologiske sonen som er Napolibukten. Roma er målet for ferden, et mål jeg har omtalt i *Roma og de første kristne* (St. Olav 1998), i *Det underjordiske Roma* (Aschehoug 2008) og i *På sporet av de første kristne* (St. Olav 2012). Men denne gangen gir vi oss bedre tid og ser litt nøyere på hva som ventet Paulus i rikshovedstaden. Vi kjenner byen temmelig godt i denne perioden og har mange holdepunkter å knytte vår beretning til. Men hver gang vi besøker Roma på ny, venter det oss nye oppdagelser og nye steder. Så også i foreliggende arbeide. Byen er uuttømmelig hva minner fra antikken angår – derfor det kjente uttrykket *A Roma una vita non basta* (i Roma er det ikke nok med ett liv).

I tilfellet Roma blir ofte vår leting og våre undersøkelser et mål i seg selv. Byen er så rik på fortidsminner at det å bevege seg i disse er i seg selv oppholdet verd. Men det er Paulus vi ser etter, ikke byen som sådan ...

(fra etterordet)

Dr. teol. Aage Hauken er dominikanerpater og har en lang merittliste som fag- og skjønnlitterær forfatter, organist/komponist og akademiker.

Forfatteren har fått støtte fra Det faglitterære fond.

